

KONRAD GRACZYK

Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach
 Biuro Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie
 ORCID: 0000-0002-0991-2036

UWARUNKOWANIA PRAWNE PROCESU KSIĘDZA JANA MACHY PRZED WYŻSZYM SĄDEM KRAJOWYM W KATOWICACH W 1942 R.

Celami niniejszego opracowania są: omówienie postępowania karnego wytoczonego ks. Janowi Masze i towarzyszącej przed Wyższym Sądem Krajowym (WSK) w Katowicach na podstawie zachowanych archiwaliów oraz analiza tego postępowania z prawnego punktu widzenia¹. Tytułowe postępowanie karne stanowiło ważną cezurę w jego życiu, wykonanie zaś kończącego je wyroku skutkowało ofiarą i śmiercią kapłana. Choć ks. Macha doczekał się różnego rodzaju wzmianek i opracowań², a nawet biografii

¹ 28 XI 2019 r. papież Franciszek zaaprobował dekret potwierdzający męczeństwo Sługi Bożego ks. Jana Franciszka Machy. Termin beatyfikacji wyznaczono na 17 X 2020 r. jednak ze względu na pandemię COVID 19 został on przesunięty na 20 XI 2021 r. Podczas pracy korzystałem przede wszystkim z oryginałów aktu oskarżenia oraz wyroku przechowywanych w Archiwum Federalnym w Berlinie (Bundesarchiv Berlin [dalej: BA], R 3001 Reichsjustizministerium/12539, Anklageschrift gegen Johann Macha und Andere vom 14. Februar 1942 [Akt oskarżenia przeciwko Janowi Masze i innym z 14 II 1942 r.], k. 18–30; *ibidem*, Urteil in der Strafsache gegen Johann Macha und Andere vom 17. Juli 1942 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Janowi Masze i innym z 17 VII 1942 r.], k. 205–225). Oba dokumenty zostały przetłumaczone na język polski i opublikowane (*Wiek XX – czas męczenników. W 100. rocznicę urodzin ks. Jana Machy*, red. D. Bednarski, Katowice 2014, s. 131–167), choć trzeba zaznaczyć, że wydane tłumaczenie wykazuje pewne mankamenty – np. w akcie oskarżenia mylnie wskazano w podstawie prawnej § 80 ust. 2 i 3, podczas gdy w istocie chodziło o § 80 ust. 1 oraz § 83 ust. 2 i 3 niemieckiego Kodeksu karnego. Za udostępnienie oryginału aktu oskarżenia i wyroku dziękuję Bartłomiejowi Warzesze, pracownikowi Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Katowicach.

² Zob. np. K. Banaś, A. Dziurok, *Represje wobec duchowieństwa śląskiego w latach 1939–1956*, „Biuletyn IPN” 2001, nr 3, s. 58–59; J. Cofalka, „Bez jednego drzewa las lasem zostanie...” *Opowieść o bohaterskim księdzu Janie Masze* [w:] J. Cofalka, *Ślązacy w Warszawie*, Warszawa 2008, s. 281–306; J. Myszor, *Historia diecezji katowickiej*, Katowice 1999, s. 321, 332, 354, 363–364; *idem*, *Stosunki Kościół – państwo okupacyjne w diecezji katowickiej 1939–1945*, Katowice 1992, s. 167–168; *Wiek XX – czas męczenników...; Żyłem krótko, lecz cel swój osiągnąłem. Jan Macha (1914–1942)*, wybór i oprac. D. Bednarski, Katowice 2014.

autorstwa postulatora procesu beatyfikacyjnego – ks. Damiana Bednarskiego, to w literaturze nie poświęcano szczególnej uwagi postępowaniu sądowemu, w najlepszym razie ograniczając się do bardzo syntetycznego streszczenia³. Nawet popularyzatorzy historii ks. Machy nie przywiązywali do tej kwestii szczególnej wagi, mylnie określając wyrokujący sąd jako sąd specjalny⁴, sąd doraźny⁵ lub „niemiecki Sąd Okręgowy w Katowicach”⁶. Nie doprecyzowano tego również na stronie internetowej poświęconej duchownemu⁷. Rozważania odnoszące się bezpośrednio do procesu karnego i kwalifikacji prawnej czynu należy poprzedzić omówieniem życiorysu kapłana – postaci pierwszoplanowej, jeśli chodzi o działalność organizacji, której dotyczył proces.

ŻYCIORYS KS. JANA MACHY

Jan Franciszek Macha urodził się 18 stycznia 1914 r. w Chorzowie. Jego ojciec był z zawodu mistrzem ślusarskim i pracował w chorzowskiej hucie, natomiast matka zajmowała się domem i opieką nad Janem i trojgiem jego rodzeństwa. W 1921 r. podjął naukę w szkole ludowej w Chorzowie, a po czterech latach kontynuował ją w tamtej-

³ D. Bednarski, *Ks. Jan Macha (1914–1942). Życie z sercem na dłoni*, Katowice–Chorzów 2015, s. 61–62.

⁴ K. Konopka, M. Błoński, *Beatyfikacja ks. Jana Machy – 17 października w Katowicach*, <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/beatyfikacja-ks-jana-machy-17-pazdziernika-w-katowicach>, dostęp 12 VI 2020 r.; <https://niezalezna.pl/311913-znamy-termin-beatyfikacji-ks-jana-machy-jest-zgoda-stolicy-apostolskiej>, dostęp 12 VI 2020 r.; <https://ekai.pl/beatyfikacja-ks-jana-machy-w-katowicach-w-pazdzierniku/>, dostęp 12 VI 2020 r. Sondergericht Kattowitz, czyli Sąd Specjalny w Katowicach został utworzony we wrześniu 1939 r. i działał do stycznia 1945 r. Orzekał w sprawach o przestępstwa kryminalne, gospodarcze i polityczne wobec podsądnych wszystkich narodowości. Ze względu na kwalifikację prawną prokuratury odnośnie do czynu ks. Machy i jego towarzyszy Sondergericht nie mógł wyrokować w ich sprawie – ich czyn był zastrzeżony właściwości rzeczowej innych sądów: Trybunału Ludowego w Berlinie oraz wyższych sądów krajowych (K. Graczyk, *Das Sondergericht Kattowitz 1939–1945, Organisation und Besetzung*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung” 2020, t. 137, s. 455–456).

⁵ Zob. <https://katowice.gosc.pl/doc/6169718.Katowice-Znamy-date-beatyfikacji-ks-Jana-Machy/2>, dostęp 12 VI 2020 r.; <https://www.radiomaryja.pl/informacje/beatyfikacja-ks-jana-machy-17-pazdziernika-br/>, dostęp 12 VI 2020 r.; <https://katowice.naszemiasto.pl/17-pazdziernika-beatyfikacja-ks-jana-machy-w-archikatedrze/ar/c1-7561951>, dostęp 12 VI 2020 r.; A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa–Wrocław 1972, s. 309–318, 329–330, 345, 392, 394. Na Górnym Śląsku sądy doraźne tworzone w 1939 r. jeszcze w okresie administracji wojskowej. Pierwotnie były to wyłącznie wojskowe sądy doraźne, następnie policyjne. W zakresie ich właściwości znajdowały się wówczas sprawy o nielegalne posiadanie broni, amunicji, materiałów wybuchowych oraz innego sprzętu wojennego, jak też „czynów wymierzonych przeciwko niemieckim siłom zbrojnym i ich członkom”. Sądy doraźne przestały funkcjonować mniej więcej w połowie czerwca 1940 r., co było konsekwencją wejścia w życie rozporządzenia o wprowadzeniu niemieckiego prawa karnego na włączonych terenach wschodnich. Sądownictwo doraźne przywrócono w połowie 1942 r. w formie sądu doraźnego katowickiego Gestapo. W jego właściwości znalazły się „ciężkie wykroczenia przeciwko Niemcom oraz inne czyny karalne, zagrażające w poważnym stopniu niemieckiemu dziełu budowy”, popełnione wyłącznie przez Polaków i Żydów. Sąd doraźny Gestapo funkcjonował do stycznia 1945 r., orzecznictwo zaś jego osiągnęło terrorystyczne rozmiary. Ze względu na kwalifikację prawną prokuratury odnośnie do czynu ks. Machy i jego towarzyszy nie mógł wyrokować policyjny sąd doraźny, ponieważ do orzekania w sprawach zdrady stanu była oznaczona wyłączna właściwość Trybunału Ludowego w Berlinie lub wyższych sądów krajowych.

⁶ J. Lewandowski, *Macha Jan Franciszek [w:] Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. M. Pater, Katowice 1996, s. 250.

⁷ Zob. <https://ksmacha.pl/ks-jan-macha/uwieszenie-i-smierc>, dostęp 12 VI 2020 r.

szym gimnazjum państwowym. W tym okresie grał w piłkę ręczną w Klubie Sportowym „Azoty” Chorzów, z którym sięgnął w 1932 r. po brązowy, a w 1933 r. srebrny medal mistrzostw Polski. W czerwcu 1933 r. zdał egzamin dojrzałości. Najprawdopodobniej ze względu na dużą liczbę kandydatów nie przyjęto go od razu do seminarium i przez rok studiował prawo na Uniwersytecie Jagiellońskim. Następnie został klerykiem Śląskiego Seminarium Duchownego w Krakowie, w którym zaangażował się m.in. w Akcję Katolicką. Jako alumn śląskiego seminarium studiował na Wydziale Teologicznym UJ. Święcenia diakonatu otrzymał w maju 1938 r. Bardzo wysoko ocenioną pracę dyplomową *Monografia Starego Chorzowa parafii pw. św. Marii Magdaleny* obronił w czerwcu 1939 r., uzyskując dyplom magistra teologii. Święcenia kapłańskie z rąk bp. Stanisława Adamskiego przyjął 25 czerwca 1939 r. w Katowicach. Dwa dni później odprawił mszę św. prymicyjną w swoim kościele parafialnym pw. św. Marii Magdaleny w Chorzowie Starym. Przez lipiec i sierpień 1939 r. zastępczo posługiwał w rodzinnej parafii, natomiast od września 1939 r. objął wikariat w parafii pw. św. Józefa w Rudzie⁸. Przyszłe miesiące miały pokazać, że ks. Macha jest osobą znaną i cenioną w środowisku, cieszącą się szczególnym zaufaniem młodzieży. Zaufanie i zdolności organizacyjne przyczyniły się do rozkwitu działalności dobroczynnej w Rudzie, a ostatecznie spowodowały skazanie ks. Machy na karę śmierci jako najprawdopodobniej pierwszego duchownego w tego typu procesie w III Rzeszy.

Po wybuchu wojny, pełniąc posługę w rudzkiej parafii, ks. Macha musiał dostosować się do zakazu odprawiania mszy w języku polskim, a widząc od początku okupacji niszczenie kultury polskiej i prześladowania byłych powstańców śląskich i ich rodzin, postanowił zaangażować się w działalność charytatywną i zorganizować dla poszkodowanych pomoc materialną i duchową. Od zamożniejszych Polaków i znajomych księży pozyskiwał środki materialne, a gdy skupili się wokół niego studenci, harcerze i młodzież zaangażowana przed wojną w działalność stowarzyszeń katolickich, powstała działająca na szeroką skalę organizacja. Miała być ona czysto dobroczynna, ukierunkowana na świadczenie pomocy i zapomóg ofiarom wojny, biedy i nędzy, jednak *de facto* stała się tajną organizacją zrzeszającą wszystkie drużyny harcerskie w Rudzie i okolicy. Ksiądz Macha należał do założycieli tajnej organizacji podziemnej, która podporządkowała się najpierw Służbie Zwycięstwu Polski, a następnie Związkowi Walki Zbrojnej, a przez to będącej także częścią Polskich Sił Zbrojnych⁹. Księdza mianowano komendantem grupy akademickiej połączonej z harcerzami, w której skład wchodził m.in. Joachim Gürtler oraz Leon Rydrych i której nadano kryptonim „Konwalia”. Wykonywała ona zadania wywiadowcze, propagandowe, sanitarne i charytatywne, przy czym ks. Macha priorytetowo traktował prowadzenie opieki społecznej. W kwietniu 1940 r. został mianowany szefem specjalistycznej komórki utworzonej na szczeblu Okręgu Śląsk ZWZ pod nazwą „Opieka społeczna”¹⁰. O rozmiarach i potencjale organizacji kierowanej przez ks. Machę

⁸ D. Bednarski, *Ks. Jan Macha...*, s. 11, 13–17, 19–21, 23, 25–27, 34.

⁹ J. Lewandowski, *Macha Jan...*, s. 250.

¹⁰ M. Starczewski, *Udział duchowieństwa w ruchu oporu na Górnym Śląsku 1939–1945* [w:] *Wojskowa służba śląskich duchownych w latach 1918–1980*, red. Z. Kapala, J. Myszor, Katowice 1999, s. 115; J. Myszor, *Stosunki Kościół – państwo okupacyjne...*, s. 167.

może świadczyć to, że w samej Rudzie miała ok. 4 tys. członków¹¹. Wydawała konspiracyjną gazetę „Świt”¹², a zebrania członków podziemnej grupy odbywały się w mieszkaniach prywatnych i na probostwie w Rudzie. Jej rozbitcie przez Gestapo nastąpiło najprawdopodobniej wskutek przeniknięcia konfidentów do konspiracyjnych struktur. Od początku 1941 r. ks. Macha znajdował się pod obserwacją niemieckiej policji, był też dwukrotnie przesłuchiwany przez Gestapo. Wówczas nie aresztowano go z braku dowodów. Do aresztowania ks. Machy na katowickim dworcu doszło 5 września 1941 r., dwa dni później zatrzymano Gürtlera, a pięć dni później Rydrycha. Działania niemieckiego aparatu bezpieczeństwa wskazują, że kierownictwo „Opieki społecznej” było już rozpracowane¹³. Aresztowanych osadzono w policyjnym więzieniu zastępczym w Mysłowicach, w którym ks. Macha był torturowany i łżony¹⁴. Tam przetrzymywano go do końca czerwca 1942 r., następnie przewieziono do Katowic w związku z rozprawą¹⁵.

AKT OSKARŻENIA

Akt oskarżenia sporządzono 14 lutego 1942 r. z klauzulą „poufne” (*vertraulich*). Jego pierwsza część dotyczyła danych personalnych oskarżonych ks. Machy, Gürtlera i Rydrycha. Warto podkreślić, że prokurator w przypadku każdego z nich stwierdził narodowość polską. Księdzu Masze i jego dwóm towarzyszom postawiono zarzut, że jako Polacy, działając wspólnie i nieprzerwanie, obniżali w okresie od listopada 1939 do września 1941 r. na Górnym Śląsku autorytet i pomyślność Rzeszy Niemieckiej oraz narodu niemieckiego i szkodzili im poprzez przygotowywanie przedsięwzięcia o cechach zdrady stanu, polegającego na oderwaniu przemocą od Rzeszy Niemieckiej przynależącego do niej obszaru, przy czym: a) trzej oskarżeni w celu przygotowania zdrady stanu wytworzyli i utrzymywali zwartość organizacyjną, b) czyn oskarżonych Machy i Gürtlera był ukierunkowany na uczynienie sił zbrojnych i policji niezdolnymi do wykonywania obowiązków ochrony Rzeszy Niemieckiej przed atakami na jej zewnętrzny lub wewnętrzny byt, c) czyn oskarżonych Machy i Gürtlera został również ukierunkowany na wpływanie na masy poprzez rozpowszechnianie pism. Czyny oskarżonych zakwalifikowano na podstawie art. I ust. 3 rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r.¹⁶ w związku z § 47, 80 ust. 1, 83 ust. 2 i 3

¹¹ Z.W. Janke, *Podziemny Śląsk. Początki konspiracji na Śląsku 1939–1941*, Warszawa 1968, s. 106; *Żyłem krótko...*, s. 23–24.

¹² Pierwszy numer „Świtu” ukazał się pod koniec września 1940 r. Treść pisma obejmowała artykuły patriotyczne, kronikę wydarzeń polityczno-militarnych ze świata, humor i wiersze. Ukazało się osiem numerów pisma, każdy o objętości czterech stron formatu A4, w nakładzie ok. 800 egzemplarzy. M. Starczewski, *Udział duchowieństwa...*, s. 110.

¹³ *Ibidem*, s. 116.

¹⁴ J. Cofalka, *Księga Ślązaków*, Warszawa 2009, s. 318.

¹⁵ D. Bednarski, *Ks. Jan Macha...*, s. 37, 39–44, 47–48, 54, 57; M. Starczewski, *Ruch oporu na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1939–1945*, Katowice 1988, s. 229–231.

¹⁶ *Verordnung über die Strafrechtspflege gegen Polen und Juden in den eingegliederten Ostgebieten vom 4. Dezember 1941* [Rozporządzenie o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych

pkt. 1, 2 i 3 Kodeksu karnego. Z aktu oskarżenia wynika, że zarządzenie o przekazaniu sprawy do Katowic naczelny prokurator przy Trybunale Ludowym wydał 9 stycznia 1942 r.¹⁷ Analizą kwalifikacji prawnej zajmę się w dalszej części opracowania, gdyż najpierw należy omówić ustalenia aktu oskarżenia.

Według niemieckich śledczych ks. Macha był najpierw komendantem placówki w Rudzie, a następnie dowódcą okręgowym dla Rudy i okolic Siły Zbrojnej Polski (SZP). Wspólnie z Gürtlerem zorganizował w Rudzie polski ruch oporu i spotykał się z różnymi funkcyjnymi członkami SZP, za których pośrednictwem utrzymywał łączność ze ścisłym kierownictwem SZP. Zajmował się werbowaniem nowych członków oraz ich zaopatrywaniem w broszury wywrotowe: „Świt”, „Zryw” i „Dobosz”. Wiosną 1940 r. na polecenie przełożonych objął kierowanie powołaną przez siebie „Opieką społeczną”, która była ulokowana w referacie cywilnym SZP i zajmowała się wspieraniem „polskich uchodźców politycznych i ich bliskich”¹⁸.

Gürtlera opisano w akcie oskarżenia jako organizatora SZP w Rudzie i okolicy. Zajmował się werbowaniem nowych członków, kontaktami z innymi placówkami i kolportażem pism dostarczanych przez SZP. Rydrycha uznano za członka SZP, który również trudnił się werbowaniem i pozyskał trzech nowych członków do organizacji. Był zaangażowany w „Opiekę społeczną”, wydawał utajnione karty członkowskie i pokwitowania, a przy pomocy kilku kasjerów ściągał składki członkowskie i zajmował się podziałem zebranych środków¹⁹.

Pierwszą część uzasadnienia aktu oskarżenia poświęcono sytuacji osobistej i przebiegowi pracy zawodowej oskarżonych. Warto wspomnieć, że odnotowano zaangażowanie ks. Machy podczas studiów w Krakowie w różne organizacje studenckie i katolickie, a także w różne organizacje Gürtlera i Rydrycha. Ponadto stwierdzono, że ojciec Gürtlera był członkiem Związku Powstańców Śląskich i zmarł w październiku 1940 r. w obozie koncentracyjnym Mauthausen²⁰.

Drugą część aktu oskarżenia poświęcono budowie, działaniom i celom tajnej organizacji pod nazwą „Siła Zbrojna Polska” (w istocie chodziło o ZWZ), którą oparto na ustaleniach z innych postępowań przeciwko polskim konspiratorom, przede wszystkim przeciw Karolowi Kornasowi²¹, i które zostały przytoczone w akcie oskarżenia. W tej części omówiono okoliczności utworzenia „Opieki społecznej”; jej formalne ulokowanie

z 4 grudnia 1941 r.], „Reichsgesetzblatt” („Dziennik Ustaw Rzeszy”) 1941, s. 759. Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze uznał rozporządzenie o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wcielonych obszarach wschodnich za bezprawne jako naruszające konwencje haskie, ponieważ jego wydanie i wprowadzenie nastąpiło w wykonaniu prześladowania rasowego i eksterminacji na obszarach anektowanych w toku zbrodniczej wojny agresywnej. W. Kulesza, *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*, Łódź 2013, s. 44.

¹⁷ BA, R 3001/12539, Anklageschrift gegen Johann Macha und Andere vom 14. Februar 1942, k. 18.

¹⁸ *Ibidem*, k. 18–19.

¹⁹ *Ibidem*, k. 19.

²⁰ *Ibidem*, k. 19.

²¹ Karol Kornas był m.in. szefem sztabu Okręgu Śląskiego ZWZ. Gestapo aresztowało go w listopadzie 1941 r. Został skazany na karę śmierci przez Trybunał Ludowy w marcu 1942 r. i ścięty w Berlinie. M. Starczewski, *Ruch oporu na Górnym Śląsku...*, s. 92–93, 96; *Ruch oporu w rejencji katowickiej 1939–1945. Wybór dokumentów*, oprac. Z. Boda-Krzętel i in., Warszawa 1972, s. 113–114; J. Niekrasz, *Z dziejów AK na Śląsku*, Katowice 1993, s. 54, 82.

względem SZP i stosowane zasady konspiracji: poszczególni konspiratorzy nie mogli się poznać, byli znani z nazwiska jedynie dowódcy. Każdy z członków organizacji został zobowiązany do werbowania nowych członków i związany przysięgą składaną na krucyfiks. Każdy z konspiratorów otrzymywał kartę członkowską, na której widniały trzy liczby. Pierwsza oznaczała numer członkowski, druga – miesiąc składkowy, natomiast trzecia – rok składkowy. Pokwitowaniami były paski papieru z zakodowanymi czterema liczbami. Szczegółowo przedstawiono zasady rozliczeń finansowych w organizacji, a także statystykę członkostwa z Rudy i okolic. Zaznaczono, że zamiarem ks. Machy było objęcie zasięgiem działania „Opieki społecznej” całego obszaru przemysłowego Górnego Śląska²².

Trzecią część aktu oskarżenia poświęcono czynom karalnym poszczególnych oskarżonych. W osobnych punktach omówiono utworzenie polskiej tajnej organizacji w Rudzie oraz jej włączenie do SZP, „Opiekę społeczną”, dalszą działalność ks. Machy dla SZP, działalność Gürtlera dla SZP i „Opieki społecznej” oraz działalność Rydrycha dla SZP. W tej części przytoczono treść raportu złożonego przez ks. Machę 21 stycznia 1940 r. (podpisywał się kryptonimem „Achtelik”)²³. Przełożeni oczekiwali, że w comiesięcznych raportach będzie podawać dane co do liczby członków organizacji, ewentualnego posiadania przez nich broni i materiałów wybuchowych, co do urzędzeń górniczych i hutniczych, dworców i dróg transportowych, sił policji i Wehrmachtu w okręgu, siły niemieckich organizacji. Precyzyjnie wskazano konspiracyjne kontakty ks. Machy, m.in. Ksawerego Lazara, Pawła Ulczoka, Alojzego Targa, Józefa Skrzeka oraz „Julkę”, czyli Helenę Matheę (Matejanke)²⁴.

Czwartą część uzasadnienia aktu oskarżenia poświęcono ocenie stanu faktycznego. Prokurator napisał, że oskarżeni przyznali się co do istoty sprawy. Ksiądz Macha wyjaśniał, że „Opiekę społeczną” tworzył nie jako organizację SZP, ale z własnej woli jako organizację czysto dobroczynną dla Polaków zaznajających biedy po śmierci ojca Gürtlera. Niemiecki śledczy uznał to jednak za niewiarygodne, skoro ojciec Gürtlera zmarł w październiku 1940 r., a według wyjaśnień Rydrycha „Opieka społeczna” została utworzona 21 kwietnia 1940 r. Wedle aktu oskarżenia „Opieka społeczna” stanowiła rezerwę dla członków SZP rozproszonych po wielokrotnym jej rozbięciu i kontynuację starej organizacji bojowej.

Ostatnia część uzasadnienia aktu oskarżenia zawierała zestawienie dowodów wnioskowanych przez prokuratora. Były to: wyjaśnienia oskarżonych, zeznania dwóch policjantów Gestapo (Paula Bauchy i Franza Gawlika) oraz Ksawerego Lazara, a także dokumenty w postaci notatek zabezpieczonych podczas przeszukania u ks. Machy,

²² BA, R 3001/12539, Anklageschrift gegen Johann Macha und Andere vom 14. Februar 1942, k. 20–21.

²³ W postanowieniu prokuratorskim wydanym w Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach wyrażono pogląd, że raport podpisany jako „Achtelik”, którego autorstwo przypisano w wyroku ks. Masze, w istocie sporządził Joachim Achtelik, ponieważ nie uznano za możliwe, żeby ks. Macha przybrał kryptonim tożsamy z nazwiskiem jednego z członków organizacji, którego znał. Joachima Achteleka aresztowało Gestapo, jednak nie został oskarżony przed sądem, gdyż ujawnienie, że to nie ks. Macha pisał raporty wywiadowcze, osłabiłoby wymowę oskarżenia przez pomniejszenie jego aktywności w konspiracji na linii „Opieka społeczna” – SZP. Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach (dalej: OKŚZpNPwK), S 29/2014/Zn, t. 6, Postanowienie o umorzeniu śledztwa z dnia 9 X 2015 r, k. 1183. Jednocześnie trzeba zwrócić uwagę na to, że naruszeniem zasad konspiracji byłoby podpisane raportu przez Achteleka własnym nazwiskiem, a ponadto z treści wyroku nie wynika, aby ks. Macha miał wypierać się sporządzenia raportu.

²⁴ BA, R 3001/12539, Anklageschrift gegen Johann Macha und Andere vom 14. Februar 1942, k. 21–29.

notatek Gürtlera i Rydrycha, jak również akt oskarżenia w sprawie przeciwko Karolowi Kornasowi przed Trybunałem Ludowym. *In fine* aktu oskarżenia zawarto wnioszek o zarządzenie rozprawy przed senatem karnym WSK w Katowicach i wyznaczenie oskarżonym obrońcy²⁵.

ZDRADA STANU. ANALIZA KWALIFIKACJI PRAWNEJ

W ramach kwalifikacji prawnej aktu oskarżenia powołano przepisy rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r. w związku z przepisami Kodeksu karnego. Było to wynikiem uznania oskarżonych za Polaków i znalazło odzwierciedlenie w specyficznej konstrukcji zarzutu, w którym jest mowa o obniżaniu i autorytetu Rzeszy oraz szkodzeniu i pomyślności narodu niemieckiego. Cechy charakterystyczne rozporządzenia stanowiły nakierowanie wyłącznie na „obcych narodowo” w państwie niemieckim Polaków i Żydów²⁶ oraz zasadnicza sankcja kary śmierci za każde naruszenie przepisów rozporządzenia. Jedynie w „mniej ciężkich przypadkach” (*minder schweren Fällen*) można było od niej odstąpić, orzekając karę pozbawienia wolności (odbywaną w obozie karnym), grzywnę i konfiskatę majątku²⁷. Rozporządzenie zawierało przepisy materialne, procesowe, rozszerzające moc obowiązującą i końcowe. Przepisy materialne nakazywały Polakom i Żydom przestrzeganie ustaw i rozporządzeń władz niemieckich, zaniechanie wszystkiego, co mogłoby przynieść szkodę Rzeszy lub narodowi niemieckiemu, penalizowały akty gwałtu wobec Niemców popełnione na tle narodowościowym. Karano także działalność świadcząca o antyniemieckim nastawieniu i poniżającą godność Rzeszy lub na szkodę Rzeszy bądź narodu niemieckiego, zwłaszcza wrogie wypowiedzi i zrywanie obwieszczeń władz niemieckich. Rozporządzenie pozbawiało Polaków prawie całej ochrony prawnej, która przysługiwała oskarżonym Niemcom²⁸.

Artykuł I ust. 3 rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r. miał następującą treść: „Oni [tj. Polacy i Żydzi] podlegają karze śmierci, a w mniej ciężkich przypadkach karze pozbawienia wolności, jeżeli przez nienawistną lub podburzającą działalność okazują antyniemieckie nastawienie, zwłaszcza czynią antyniemieckie wypowiedzi albo zrywają lub uszkadzają publiczne obwieszczenia niemieckich urzędów lub placówek lub gdy przez ich inne zachowanie obniżają autorytet lub szkodzą pomyślności Rzeszy Niemieckiej albo narodu niemieckiego”²⁹.

²⁵ *Ibidem*, k. 29–30.

²⁶ G. Werle, *Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechensbekämpfung im Dritten Reich*, Berlin–New York 1989, s. 352.

²⁷ A. Konieczny, *Pod rządami...*, s. 130.

²⁸ *Ibidem*, s. 129; M. Broszat, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, Frankfurt am Main 1972, s. 290–291. Jak podaje Martin Broszat, tylko w 1942 r. (a więc w pierwszym roku obowiązywania rozporządzenia) skazano na jego podstawie na ziemiach wcielonych 63 tys. Polaków, z których w tym samym roku ścięto 930, a ponad 45 tys. osadzono w obozach karnych.

²⁹ W opracowaniu zawarto autorskie tłumaczenie treści niemieckich przepisów.

Do czynu ks. Machy, Gürtlera i Rydrycha niemiecki oskarżyciel zastosował przepisy rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r., mimo że czyny zostały popełnione przed wejściem w życie tego rozporządzenia, a jakakolwiek ich działalność ustała najpóźniej we wrześniu 1941 r. z chwilą aresztowania. Taka subsumcja naruszała zasadę niedziałania prawa wstecz, była jednak zgodna z prawem karnym III Rzeszy, w którym tę zasadę odrzucono³⁰. Retroakcji nie przewidywało samo rozporządzenie. Jego retroaktywne zastosowanie dopuściło dopiero kolejne rozporządzenie wydane przez ministra sprawiedliwości Rzeszy w styczniu 1942 r.³¹ w celu uzupełnienia przepisów rozporządzenia grudniowego. Regulacja przewidywała, że przepisy rozporządzenia grudniowego można zastosować do czynów popełnionych przed wejściem rozporządzenia w życie za zgodą prokuratury³².

W akcie oskarżenia przytoczono również przepisy niemieckiego Kodeksu karnego dotyczące zdrady stanu. W prawie niemieckim odróżnienie zdrady stanu od zdrady kraju pojawiło się w Landrechcie pruskim, czyli Powszechnym prawie krajowym dla państw pruskich z 1794 r. W przypadku zdrady stanu niebezpieczeństwo zamachu pochodziło z wnętrza państwa, natomiast w razie zdrady kraju – z zewnątrz, od państwa obcego³³. Zdrada stanu stanowiła więc atak na wewnętrzny byt – konstytucyjne i terytorialne ramy Rzeszy, natomiast zdrada kraju była skierowana przeciwko zewnętrznej potędze Rzeszy w stosunku do innych państw. W przypadku obu czynów dochodziło do naruszenia obowiązku wierności względem narodu. Oba czyny mogły mieć jednak walor konkurencyjny – przykładowo środki podejmowane przez komunistów (np. ustalenie zakładów zbrojeniowych lub instalacji wojskowych) były nie tylko zdradą kraju, lecz jednocześnie przygotowaniem do zdrady stanu³⁴. W 1934 r. zaostrzono w Niemczech obowiązujące od dawna przepisy Kodeksu karnego regulujące zdradę kraju i zdradę tajemnic wojskowych, wprowadzając zagrożenie karą śmierci za te czyny. Za pomocą tej zmiany wprowadzono do niemieckiego kodeksu karnego nową redakcją przepisów od § 80 do 93 w ten sposób, że przepisy od § 80 do 87 poświęcono zdradzie stanu, natomiast od § 88 do 93a – zdradzie kraju³⁵. Ze względu na zakres opracowania analizie poddam przepisy powołane w tytułowym procesie karnym, tj. § 47, 80 oraz 83 ust. 2 i 3 pkt 1 i 3 niemieckiego Kodeksu karnego³⁶.

³⁰ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1985, s. 475–476; H. Dress, *Die Rolle der Strafrechtspflege im Rahmen des Faschistischen Terrorapparates*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1977, t. 3, s. 302–304.

³¹ Verordnung zur Ergänzung der Verordnung über die Strafrechtspflege gegen Polen und Juden in den eingegliederten Ostgebieten vom 31. Januar 1942 [Rozporządzenie o uzupełnieniu rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 31 I 1942 r.], RGBl. 1942, s. 52.

³² G. Werle, *Justiz-Strafrecht...*, s. 382–383.

³³ J. Zarusky, H. Mehlinger, *Widerstand als „Hochverrat” 1933–1945. Die Verfahren gegen deutsche Reichsangehörige vor dem Reichsgericht*, München 1998, s. 23; K. Graczyk, *Operacja „Reichswehrministerium”. Misja majora Jerzego Sosnowskiego. Niemiecki i polski proces karny*, Warszawa 2017, s. 23.

³⁴ A. Schönke, *Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich. Kommentar*, München–Berlin 1944, s. 226–227.

³⁵ K. Graczyk, *Operacja...*, s. 33–34.

³⁶ Analizując treść przepisów Kodeksu karnego według stanu prawnego z dnia wyrokowania, korzystałem z wydania z 1941 r.: *Strafgesetzbuch mit den wichtigsten Nebengesetzen und den einschlägigen Bestimmungen für die neuen Reichsgebiete*, München–Berlin 1941.

Narodowi socjaliści wysiłki ustawodawcze skierowali w pierwszej kolejności ku regulacjom dotyczącym zdrady. Wynikało to z przyjętej przez nich ideologii, w której (nowe) prawo karne miało służyć ochronie narodu, zapewniając porządek prawny oraz pomyślność i bezpieczeństwo narodu³⁷. Z tego punktu widzenia za najbardziej szkodliwe, bo naruszające jedność narodu we wszystkich jego częściach, uznali zdradę stanu i zdradę kraju. Zdrada zasługiwała według narodowych socjalistów na najwyższą karę. W ich mniemaniu zdrajca był pierwowzorem przestępcy, a jego wina nie obejmowała samego czynu i wywołanych nim szkód, lecz także zamiar zniszczenia narodu od środka i naruszenie szczególnie obowiązku wierności. Reakcja prawnokarna miała polegać na ukaraniu uzewnętrznienia woli przestępcy, a nie spowodowanego skutku³⁸.

Paragraf 47 niemieckiego Kodeksu karnego, niezmienny od 1 stycznia 1872 r., stanowił, że „jeżeli kilku wspólnie dopuszcza się czynu zabronionego, każdy z nich będzie ukarany jako sprawca”. Przepis dotyczył współsprawstwa. W doktrynie zwracano uwagę, że sprawcą był ten, kto pośrednio lub bezpośrednio realizował znamiona czynu przestępczego, natomiast współsprawstwo polegało na wspólnym uskutecznieniu czynu zabronionego. Wymagało ono świadomego i chcianego współdziałania. Współsprawstwo odróżniało się od pomocnictwa poprzez treść woli, bowiem współsprawca dążył do czynu jako własnego, natomiast pomocnik chciał jedynie wesprzeć cudzy czyn. Konsumowało również inne formy zjawiskowe popełnienia przestępstwa, tj. podżeganie i pomocnictwo³⁹.

Paragraf 80 niemieckiego Kodeksu karnego miał następującą treść: „(1) Kto przedsięwzię, aby przemocą lub groźbą przemocy włączyć całość lub część obszaru Rzeszy do obcego państwa albo oderwać od Rzeszy obszar należący do Rzeszy, podlega karze śmierci. (2) Takiej samej karze podlega ten, kto przedsięwzię, aby przemocą lub groźbą przemocy zmienić konstytucję Rzeszy”. W nauce niemieckiego prawa na tle tego przepisu rozróżniono terytorialną (*Gebietshochverrat*) i konstytucyjną (*Verfassungshochverrat*) zdradę stanu. Różne było więc dobro prawne chronione – w pierwszym ustępie chodziło o cały obszar Wielkoniemieckiej Rzeszy, włączając Protektorat Czech i Moraw oraz Generalne Gubernatorstwo (!), natomiast w drugim przypadku o konstytucję (ustrój) Rzeszy. Przepis wymagał działania w zamiarze, sprawcą zaś mógł być zarówno obywatel niemiecki, jak i cudzoziemiec⁴⁰.

Paragraf 83 niemieckiego Kodeksu karnego miał następującą treść: „(1) Kto wzywa publicznie do zdradzieckiego przedsięwzięcia lub podżega, podlega karze ciężkiego więzienia do dziesięciu lat⁴¹. (2) Takiej samej karze podlega ten, kto w inny sposób przygotowuje zdradzieckie przedsięwzięcie. (3) Należy orzec karę śmierci lub dożywotnie ciężkie więzienie lub ciężkie więzienie nie krótsze niż 2 lata, jeżeli czyn: 1. był ukierunkowany

³⁷ K. Graczyk, *Operacja...*, s. 29.

³⁸ K. Matl, *Die Entwicklung der strafrechtlichen Bestimmungen über den Landesverrat seit 1870*, Gießen 1937, s. 60–61.

³⁹ H. Rüdorff, *Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich. Text-Ausgabe mit Anmerkungen und Sachregister*, Berlin 1910, s. 79–80; A. Schönke, *Strafgesetzbuch...*, s. 130.

⁴⁰ A. Schönke, *Strafgesetzbuch...*, s. 228–229.

⁴¹ Zgodnie z § 14 niemieckiego Kodeksu karnego kara ciężkiego więzienia mogła być dożywotnia lub ograniczona czasowo, przy czym ograniczona czasowo wynosiła od roku do piętnastu lat.

na to, aby wytworzyć lub utrzymać zwartość organizacyjną do przygotowania zdrady stanu lub 2. był ukierunkowany na to, aby uczynić siły zbrojne Rzeszy lub policję niezdolnymi do wykonywania ich obowiązku ochrony Rzeszy Niemieckiej przed atakami na jej zewnątrz lub wewnętrzny byt lub 3. był ukierunkowany na wpływanie na masy przez wytworzenie lub rozpowszechnianie pism, płyt dźwiękowych, obrazów lub poprzez stosowanie urządzeń radiotelegraficznych lub 4. został popełniony za granicą lub przez to, że sprawca przedsięwziął wprowadzenie pism, płyt dźwiękowych lub obrazów w celu rozpowszechniania wewnątrz kraju z zagranicy”.

Według niemieckiego ustawodawcy § 83 kk miał służyć zwalczaniu „tendencji wywrotowych”. Znamię ustawowe publicznego nawoływania lub podżegania do zdradzieckiego przedsięwzięcia było wypełnione, jeżeli działanie sprawcy mogło być dostrzeżone przez liczebnie ograniczony, ale niezwiązany kontaktami osobistymi krąg osób. Nie wymagano natomiast, aby nastąpiło to w miejscu publicznym⁴². Szczególne znaczenie miała klauzula generalna wyrażona w § 83 ust. 2, dotycząca zrównania wszystkich innych działań przygotowawczych z wzywaniem lub podżeganiem do zdradzieckiego przedsięwzięcia. Według urzędowego uzasadnienia przepis ten miał dotyczyć dużej liczby takich działań wywrotowych, które pod względem niebezpieczeństwa nie dorównywały nawoływaniu do zdrady stanu. Paragraf 83 ust. 3 zawierał natomiast katalog okoliczności zaostrzających wymiar kary do kary śmierci, dożywotniego ciężkiego więzienia lub ciężkiego więzienia nie krótszego niż 2 lata. W świetle orzecznictwa jako zdradzieckie przedsięwzięcie w rozumieniu § 83 ust. 2 oceniano każde wsparcie lub poparcie komunistycznych, socjalistycznych lub antynarodowosocjalistycznych organizacji, jak też każdą działalność w sensie komunistycznym, socjalistycznym lub antynarodowosocjalistycznym. Trybunał Ludowy uznał za przygotowywanie do zdrady stanu udzielenie wsparcia materialnego więźniom, którzy zostali aresztowani z powodu przygotowywania zdrady stanu, jak również umacnianie własnych komunistycznych przekonań przez pisemne notatki⁴³. Pod pojęciem „zwartość organizacyjna”, o której mowa w § 83 ust. 3 pkt 1, należało rozumieć taką łączność, która powstaje przez świadome podporządkowanie wspólnej woli i przez wspólne popieranie realizowanych celów. Sposobem na utrzymanie takiej zwartości mogło być przykładowo rozpowszechnianie ulotek⁴⁴. Inną okolicznością zaostrzającą odpowiedzialność karną było ukierunkowanie czynu na wpływanie na masy, tj. większe części narodu. Z jednego z orzeczeń Trybunału Ludowego wynika, że znamiona wpływania na masy wypełniało również ukierunkowanie pism ulotnych na określone grono, np. studentów. Owo wpływanie mogło odbywać się poprzez wytwarzanie lub rozpowszechnianie pism, płyt dźwiękowych czy obrazów. Rozpowszechnianie zachodziło wówczas, gdy sprawca udostępniał dany przedmiot (np. pismo) większemu kręgowi osób. Do wypełnienia znamion wystarczyło również przekazanie go jednej osobie, jeżeli wola sprawcy była ukierunkowana na to lub sprawca liczył się z tym, że odbiorca udostępni pismo innym osobom. Oddziaływanie na masy mogło również polegać na zastosowaniu radiotelegrafii lub radiotelefonu. Pod

⁴² A. Schönke, *Strafgesetzbuch...*, s. 232.

⁴³ G. Werle, *Justiz-Strafrecht...*, s. 113–115.

⁴⁴ A. Schönke, *Strafgesetzbuch...*, s. 232.

tę regulację mogło podpadać tworzenie wspólnot w celu słuchania zagranicznych audycji radiowych, jak też wykorzystywanie tzw. czarnych rozgłośni (*Schwarzsender*), czyli nadajników konspiracyjnych, niezależnych od aparatu propagandy⁴⁵.

Jeśli chodzi o zakazaną zwartość organizacyjną, o której mowa w § 83 ust. 3 pkt 1, to jej przedmiotem były wszystkie zakazane partie i zjednoczenia, jak również tworzenie nowych politycznych komórek i grup. Wszelka polityczna formacja wspólnotowa poza strukturą NSDAP motywowała według Trybunału Ludowego podejrzenie zdrady stanu. Za działania wypełniające ustawowe znamiona uważano np. udział w zebraniach członkowskich, przygotowywanie pomieszczeń, rozpowszechnianie ulotek lub organizowanie zbiórek pieniędzy dla więźniów politycznych⁴⁶.

Uczynienie sił zbrojnych Rzeszy lub policji niezdolnymi do wykonywania ich obowiązku, opisane w § 83 ust. 3 pkt 2, w piśmiennictwie określono jako „rozkładową zdradę stanu” (*Zersetzungshochverrat*). Chodziło tutaj o ideologiczne wpływanie w sensie wywrotowym, czyli atakowanie ducha w celu obniżenia siły uderzeniowej, i to nawet tylko pojedynczych członków sił zbrojnych lub policji, ponieważ nawet jedna niepewna osoba mogła zagrozić sile oddziału⁴⁷.

Zdradziecką masową propagandą w rozumieniu § 83 ust. 3 pkt 3 było każde rozpowszechnianie pism (płyty dźwiękowych, obrazów) ukierunkowane na duchowe wpływanie na ludność w sensie wywrotowym. Termin „masy”, użyty w przepisie, rozumiano jako każdą większą liczbę osób, która mogła być zagrożeniem dla bytu państwa. W drodze wykładni rozszerzającej orzecznictwo uznało za wypełniający ustawowe znamiona działanie względem pojedynczych osób lub mniejszych grup osób, jeżeli adresaci mieli oddziaływać wywrotowo na masy albo gdy sprawca przynajmniej liczył się z ewentualnością, że odbiorca ulotki o treści wywrotowej udostępni ją innym osobom⁴⁸.

WYROKUJĄCY SĄD I NIEMIECCY PRAWNICY

Nie dysponujemy oryginałami akt postępowania prowadzonego przeciwko polskiemu duchownemu i jego towarzyszom. Nie możemy zatem poddać analizie poszczególnych czynności procesowych i np. poznać taktyki obranej przez podejrzanych podczas pierwszych przesłuchań. Zapewne akta nie przetrwały wojny, tak jak nie została zachowana w zwartej formie prawie cała spuścizna WSK w Katowicach. Utrudnia to dość znacznie odtworzenie fazy przygotowywania procesu. Wiemy, że datowany na luty 1942 r. akt oskarżenia ks. Macha otrzymał w marcu, w kwietniu zaś – być może dzięki staraniom rodziny – widział się z nim w więzieniu adwokat Kurt Waldera z Zabrze. Treść wyroku nie wyjaśnia, czy był to adwokat z wyboru, czy też z urzędu, o którego wyznaczenie wnioskował prokurator w akcie oskarżenia. Postanowieniem z 13 lipca 1942 r. przewodniczący

⁴⁵ *Ibidem*, s. 233–234.

⁴⁶ G. Werle, *Justiz-Strafrecht...*, s. 117.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 117.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 118.

drugiego senatu karnego WSK w Katowicach dr Zirpel przedłużył areszt tymczasowy wobec oskarżonych, ponieważ zachodziły nadal przesłanki opisane w postanowieniach o stosowaniu aresztu tymczasowego wydanych przez Trybunał Ludowy 10 i 11 listopada 1941 r. oraz Prokuratora Generalnego w Katowicach z 22 stycznia 1942 r.⁴⁹ Rozprawa odbywała się 17 lipca 1942 r. od godz. 9 do 13 oraz od 14 do 19 przed drugim senatem karnym WSK w Katowicach. Należy przypuszczać, że ze względu na przedmiot procesu przebieg rozprawy był utajniony, skoro rodzina ks. Machy nie została wpuszczona na salę sądową⁵⁰. Sąd mógł bowiem ograniczyć lub w całości wyłączyć jawność rozprawy, jeżeli uważał, że istnieje niebezpieczeństwo zakłócenia porządku publicznego, zagrożenia bezpieczeństwa państwa, uchybienia obyczajności albo ujawnienia ważnych tajemnic⁵¹. Wydaje się, że w niniejszej sprawie zachodziły dwie przesłanki wyłączenia jawności: bezpieczeństwo państwa i tajemnica. Tłumaczyłoby to, dlaczego w prasie lokalnej – kolejnych wydaniach „Kattowitzer Zeitung”⁵² – nie znalazła się jakakolwiek informacja odnosząca się do procesu i skazania.

Sprawę ks. Jana Machy, Joachima Gürtlera i Leona Rydrycha rozpoznawali: dyrektor sądu krajowego Herbert Zirpel jako przewodniczący oraz radcy wyższego sądu krajowego dr Zdralek⁵³ i dr Gerhard Wedde jako wotanci, przy udziale prokuratora Heinkego jako oskarżyciela oraz urzędnika sądowego Meusela jako protokolanta.

Właściwość wyższego sądu krajowego w niniejszej sprawie wynikała ze zmian wprowadzonych w niemieckim ustawodawstwie po objęciu władzy przez narodowych socjalistów z Adolfem Hitlerem na czele w 1933 r. Od utworzenia Cesarstwa Niemieckiego w 1871 r. rozpoznawaniem spraw z zakresu zdrady stanu i zdrady kraju zajmował się Sąd Rzeszy w Lipsku jako jedyna instancja składająca się z zawodowych sędziów. Liczba tego rodzaju spraw wzrastała w okresie Republiki Weimarskiej i III Rzeszy, gdy szczególnie po „rewolucji narodowej” ścigano członków partii komunistycznej. W związku ze wzrostem obciążenia Sądu Rzeszy, już w marcu 1933 r. wprowadzono uprawnienie dla naczelnego prokuratora przy Sądzie Rzeszy do przekazania spraw o zdradę stanu na poziom wyższego sądu krajowego i prokuratorów generalnych. W związku z krytyką, która spadła na Sąd Rzeszy po tzw. procesie o podpalenie Reichstagu, narodowi socjaliści utworzyli

⁴⁹ OKŚZpNPwK, S 29/2014/Zn, t. 2, Beschluss des Vorsitzenden des 2. Strafsenats des Oberlandesgerichts Kattowitz vom 13. Juli 1942 [Postanowienie przewodniczącego drugiego senatu karnego Wyższego Sądu Krajowego w Katowicach z 13 VII 1942 r.], k. 280. Przepis cyfry VIII rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r. uprawniał również prokuratora do stosowania zarówno tego, jak też innych środków przymusu wobec Polaków i Żydów.

⁵⁰ D. Bednarski, *Ks. Jan Macha...*, s. 57, 59, 61.

⁵¹ K. Graczyk, *Operacja...*, s. 176.

⁵² „Kattowitzer Zeitung”, 18 VII 1942, nr 193; 19 VII 1942, nr 194; 20 VII 1942, nr 195.

⁵³ Nie chodzi w tym miejscu o Georga Zdralka, którego akta przechowywane są w Bundesarchiv w zespole R 3001 pod sygn. 81184. Po pierwsze nie ma on stopnia doktora w przeciwieństwie do sędziego wyższego sądu krajowego, po drugie w spisie kadr niemieckich sądów i prokuratury z 1942 r. jest wymieniony osobno sędzia nazwiskiem Zdralek, zatrudniony od 1 IX 1941 r. w WSK w Katowicach, oraz sędzia z tym samym nazwiskiem, zatrudniony od 16 IX 1931 r. w Sądzie Obwodowym w Raciborzu (*Handbuch der Justizverwaltung*, Berlin 1942, s. 146, 152). Zapewne nie chodzi tutaj także o dr. Franza Zdralka, powojennego polityka Socjaldemokratycznej Partii Niemiec i deputowanego do Bawarskiego Sejmu Krajowego (<https://www.bayern.landtag.de/abgeordnete/abgeordnete-von-a-z/profil/franz-zdralk/>, dostęp 18 VI 2020 r.).

w 1934 r. Trybunał Ludowy w Berlinie, który orzekał w składzie mieszanym (zawodowo-ławniczym, przy czym ławnicy musieli zajmować wysoką pozycję w państwie, partii lub wojsku)⁵⁴ i który przejął do swojej właściwości sprawę o zdradę stanu i zdradę kraju z Sądu Rzeszy⁵⁵. Także po powołaniu Trybunału Ludowego utrzymano możliwość przekazania sprawy o zdradę stanu do wyższego sądu krajowego. Do rozpoznawania spraw tego rodzaju, pochodzących z okręgów kilku wyższych sądów krajowych, wyznaczono jeden z nich. Sprawę do wyższego sądu krajowego mógł również przekazać Trybunał Ludowy, ale za zgodą naczelnego prokuratora⁵⁶. Ze statystyk orzecznictwa w sprawach o zdradę stanu wynika, że jego lwia część przypadła na wyższe sądy krajowe i że generalnie wyższe sądy krajowe orzekały kary łagodniejsze niż Trybunał Ludowy⁵⁷.

Wyższe sądy krajowe działały jako instytucje rewizyjne względem orzeczeń w sprawach cywilnych i karnych sądów krajowych i obwodowych oraz jako pierwsza instancja w sprawach przekazanych przez Trybunał Ludowy. Wyższy sąd krajowy składał się z senatów karnych i cywilnych. Na jego czele stał prezydent, który orzekał, posiadał także kompetencje administracyjne i personalno-dyscyplinarne. Po wybuchu II wojny światowej i włączeniu Górnego Śląska do Rzeszy Katowice znalazły się w okręgu Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu, kierowanego przez barona dr. Walthera von Steinaeckera⁵⁸. W 1941 r. Górny Śląsk otrzymał własny wyższy sąd krajowy z siedzibą w Katowicach. W latach 1941–1943 na jego czele stał dr Johannes Block, natomiast w latach 1943–1945 – Karl Drendel⁵⁹. Obsadę WSK w Katowicach stanowiło piętnastu sędziów⁶⁰. Na czele katowickiej prokuratury generalnej stał najpierw dr Paul Steimer (1941–1943), a następnie Harry Haffner (1943–1945)⁶¹.

Zachowały się akta personalne niektórych prawników zajmujących się sprawą ks. Machy, toteż można było poczynić podstawowe ustalenia w tym zakresie. Odgrywający najistotniejszą rolę w procesie przewodniczący składu orzekającego Herbert Zirpel urodził się we wsi Jegłowa w powiecie strzelińskim (Riegersdorf Kr. Strehlen) w prowincji śląskiej w 1893 r. Niemal przez całą I wojnę światową walczył na froncie, za co został odznaczony Krzyżem Żelaznym I i II klasy. Tuż przed wojną i tuż po niej studiował prawo we Wrocławiu, uzyskując absolutorium w 1919 r. W 1920 r. zdał pierwszy (ocena dobry), a w 1923 r. drugi (ocena dostateczny) państwowy egzamin prawniczy. W 1927 r. został radcą w Sądzie Obwodowym w Chojnowie, w 1930 r. w Sądzie Obwodowym we

⁵⁴ K. Graczyk, *Operacja...*, s. 35–36.

⁵⁵ L. Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich 1933–1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner*, München 2001, s. 960.

⁵⁶ A. Schönke, *Strafgesetzbuch...*, s. 227.

⁵⁷ J. Zarusky, H. Mehringer, *Widerstand...*, s. 28–31, 34–36.

⁵⁸ A. Konieczny, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości na Śląsku w latach II wojny światowej* [w:] *Studia historycznoprawne*, Wrocław 1996 („Acta Universitatis Wratislaviensis”, t. 249), s. 177.

⁵⁹ M. Köckritz, *Die deutschen Oberlandesgerichtspräsidenten im Nationalsozialismus (1933–1945)*, Frankfurt am Main 2011, s. 58, 110, 380.

⁶⁰ *Handbuch...*, s. 146.

⁶¹ H. Michelberger, *Berichte aus der Justiz des Dritten Reiches. Die Lageberichte der Oberlandesgerichtspräsidenten von 1940–45 unter vergleichender Heranziehung der Lageberichte der Generalstaatsanwälte*, Pfaffenweiler 1989, s. 56, 149–150.

Wrocławiu, a rok później awansował na stanowisko radcy sądu krajowego. W 1934 r. został dyrektorem Sądu Krajowego w Bytomiu, w 1937 r. członkiem NSDAP, a w lipcu 1942 r. mianowano go przewodniczącym senatu w WSK w Katowicach. W tym charakterze przewodniczył rozprawie przeciwko polskiemu duchownemu i jego towarzyszom. W czasie II wojny światowej Zirpel był także członkiem izby dyscyplinarnej przy katowickim WSK i orzekał w Sądzie Specjalnym w Katowicach⁶².

Według ustaleń Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach członkiem składu orzekającego w tytułowej sprawie został dr Joachim Zdralek. Urodził się 12 marca 1900 r. w Krzyszkowicach w powiecie rybnickim (Krzischkowitz Kr. Rybnik). W latach 1918–1922 studiował prawo we Wrocławiu, w latach 1922–1926 był referendarzem przy tamtejszym wyższym sądzie krajowym, w latach 1926–1928 pracował jako asesor w sądach obwodowych, 1 maja 1928 r. został radcą sądu obwodowego. W latach 1930–1938 przewodniczył Sądowi Pracy w Bytomiu. Pierwszego września 1941 r. został radcą WSK w Katowicach, po wojnie pracował w sądownictwie i ministerstwie ds. wypędzonych RFN⁶³. Drugi wotant – dr Gerhard Wedde – urodził się 27 grudnia 1900 r. we Wrocławiu. Od 1 kwietnia 1930 r. był radcą Sądu Krajowego w Bytomiu. Na stanowisko radcy WSK w Katowicach awansował w 1942 r. lub później, natomiast po wojnie został zatrudniony w Sądzie Krajowym w Stuttgarcie⁶⁴.

Niestety, nic nie wiemy o prokuratorze Heinkem popierającym akt oskarżenia na rozprawie. Ze względu na zasady organizacyjne prokuratury, zwłaszcza zasadę indyferencji, prawdopodobnie nie był on referentem sprawy i podczas rozprawy jedynie stosował się do poleceń przełożonych, przede wszystkim w zakresie żądania wymiaru kary. Ze względu na wagę sprawy i kwalifikację prawną nie ulega wątpliwości, że musiała ona budzić zainteresowanie szefa prokuratury generalnej Steimera i jego zastępcy – dr Ferdinanda Haaga. Ten ostatni w zastępstwie szefa podpisał akt oskarżenia w sprawie ks. Machy i towarzyszy.

Paul Steimer urodził się w 1883 r. w Essen. W 1907 r. w Kolonii po drugim podejściu zdał pierwszy prawniczy egzamin państwowy na ocenę dostateczną, natomiast w 1914 r., również po drugim podejściu i na ocenę dostateczną, drugi egzamin. Walczył w czasie I wojny światowej na froncie, dwukrotnie odniósł rany i został odznaczony

⁶² Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem [Tajne Archiwum Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego w Berlinie-Dahlem] (dalej: GStAPK), XVII. HA Schlesien, Rep. 222a Oberamtsregierung, Appellationsgericht bzw. Oberlandesgericht Breslau, P. 258 Nr. 4864 Herbert Zirpel, Personalbogen [Ankieta personalna], k. nlb.; *ibidem*, P. 258 Nr. 4863 Herbert Zirpel, Bescheinigung der Polizei-Präsidenten in Breslau vom 29. März 1920 [Zaświadczenie prezydenta policji we Wrocławiu z 29 III 1920 r.]; *ibidem*, Fragebogen [Kwestionariusz], k. 244; *ibidem*, P. 258 Nr. 4865 Herbert Zirpel, Schreiben des Reichsministers der Justiz an den Oberlandesgerichtspräsidenten in Kattowitz und den Generalstaatsanwalt in Kattowitz vom 15. August 1941 [Pismo ministra sprawiedliwości Rzeszy do Prezydenta Wyższego Sądu Krajowego w Katowicach oraz do Prokuratora Generalnego w Katowicach z 15 VIII 1941 r.], k. 67; *ibidem*, Beschluss des Oberlandesgerichtspräsidenten in Kattowitz vom 23. Dezember 1941 [Postanowienie Prezydenta Wyższego Sądu Krajowego w Katowicach z 23 XII 1941 r.], k. 69.

⁶³ OKŚZpNPwK, S 29/2014/Zn, t. 6, Auszug aus den Personalakten vom 30. März 1965 [Wyciąg z akt personalnych z 30 III 1965 r.], k. 1208; *Handbuch...*, s. 146.

⁶⁴ OKŚZpNPwK, S 128/10/Zn, t. 3, Postanowienie o umorzeniu śledztwa z 20 III 2013 r., k. 538; *Handbuch...*, s. 146–147.

m.in. Krzyżem Żelaznym II klasy. Od 1920 r. pracował w prokuraturze i więziennictwie w Kassel. W maju 1933 r. wstąpił do NSDAP, a już w czerwcu tego roku mianowano go nadprokuratorem w Neuwied. W tym samym roku przez krótki czas był nadprokuratorem w Greifswaldzie, a w listopadzie tego roku otrzymał nominację na nadprokuratora w Düsseldorfie⁶⁵. W opinii z 1937 r. przełożony napisał o nim, że „jest członkiem partii od 1 maja 1933 r., zapoznał się z ideologią narodowosocjalistyczną i silnie stara się służyć narodowosocjalistycznemu państwu”⁶⁶. Choć już w 1939 r. był przedstawiany do awansu zarówno na prokuratora generalnego⁶⁷, jak i prezydenta sądu krajowego⁶⁸, to na zmianę stanowiska przyszło mu poczekać do 1 kwietnia 1941 r. i utworzenia nowego stanowiska Prokuratora Generalnego w Katowicach⁶⁹. Choć Steimer wypoczywał zimą z 1941 na 1942 r. w Szczyrku⁷⁰, to przemysłowy klimat Górnego Śląska nie służył jego zdrowiu – ze względu na wojenne rany miał trudności z oddychaniem miejscowym powietrzem i starał się o przeniesienie na zachód Niemiec⁷¹. Zmarł w październiku 1943 r. podczas operacji w szpitalu w Würzburgu⁷².

Zastępca Steimera, Haag, urodził się w miejscowości Hohkeppel w Nadrenii Północnej-Westfalii w 1898 r. W czasie I wojny światowej walczył na froncie, został ranny i odznaczony. Pierwszy egzamin prawniczy zdał w 1925 r. w Kilonii (pierwszego dnia ocena w pełni zadowalająca, drugiego dostateczna), natomiast drugi w 1929 r. z wynikiem dostatecznym. W 1928 r. na Uniwersytecie w Kolonii obronił doktorat na temat „Nadzór ochronny”⁷³. Do NSDAP wstąpił 1 maja 1933 r. i był aktywnym członkiem partii. Należał również do Sturmabteilungen (Oddziały Szturmowe). W październiku 1933 r. został prokuratorem, a w 1939 r. awansował na stanowisko pierwszego prokuratora w prokuraturze przy WSK w Kolonii. Od 1 kwietnia 1941 r. został mianowany nadprokuratorem przy WSK w Katowicach. Później awansowano go na przewodniczącego senatu w WSK w Darmstadt (1943 r.) i radcę ministerialnego w Ministerstwie Sprawiedliwości Rzeszy w Berlinie (1944 r.)⁷⁴. W opinii służbowej, sporządzonej przez Steimera po dziesięciomiesięcznym okresie współpracy z Haagem, prokurator generalny zachwycał się poziomem zawodowym podwładnego, jego poczuciem obowiązku, umiłowaniem sprawiedliwości, wiedzą ze wszystkich gałęzi prawa i już wówczas czuł się zobowiązany do przedstawienia go do awansu. Określił go wtedy jako „prawdziwego narodowego socjalistę”, który pomyślnie wpływał na stosunki między sądownictwem a partią⁷⁵.

⁶⁵ BA, R 3001/77235, Personalbogen [Ankieta personalna], k. nlb.

⁶⁶ *Ibidem*, k. XI.

⁶⁷ *Ibidem*, k. XV.

⁶⁸ *Ibidem*, k. XVI.

⁶⁹ *Ibidem*, R 3001/77236, Personalbogen [Ankieta personalna], k. nlb.

⁷⁰ *Ibidem*, Schreiben des Generalstaatsanwalts in Kattowitz an den Reichsminister der Justiz vom 1. Dezember 1941 [Pismo Prokuratora Generalnego w Katowicach do ministra sprawiedliwości Rzeszy z 1 XII 1941 r.], k. 41.

⁷¹ *Ibidem*, Reisevermerk vom 12. Januar 1943 [Zapisek z podróży z 12 I 1943 r.], k. 54.

⁷² *Ibidem*, Vermerk vom 25. Oktober 1943 [Zapisek z 25 X 1943 r.], k. 88.

⁷³ *Ibidem*, R 3001/58478, Doktordiplom [Dyplom doktorski], k. 59.

⁷⁴ *Ibidem*, R 3001/58473, Auszug aus den Personalakten [Wyciąg z akt personalnych], k. 81.

⁷⁵ *Ibidem*, Äußerung des Generalstaatsanwalts in Kattowitz ohne Datum [Opinia Prokuratora Generalnego w Katowicach bez daty], k. 81.

Należy podkreślić, że wymienieni prawnicy niemieccy nie zostali pociągnięci do odpowiedzialności karnej za wydanie wyroku w niniejszej sprawie ani za ferowanie innych wyroków śmierci w okresie II wojny światowej. Niektórzy mogli nawet bez przeszkód kontynuować kariery w RFN.

WYROK

Wyrok w sprawie ks. Jana Machy, Joachima Gürtlera i Leona Rydrycha wydano 17 lipca 1942 r. Wszyscy oskarżeni zostali uznani za winnych przygotowywania zdradzieckiego przedsięwzięcia, za co skazano ich na karę śmierci i dożywotnie pozbawienie obywatelskich praw honorowych. Obciążono ich także kosztami postępowania⁷⁶.

W ramach uzasadnienia wyroku omówiono kolejno sytuację osobistą oskarżonych, kwestię polskiej tajnej organizacji pod nazwą „Siła Zbrojna Polska”, działalność poszczególnych oskarżonych, ocenę prawną stwierdzonego stanu faktycznego i podstawy wymiaru kary. Ustalenia sądu w przeważającej większości pokrywały się z opisem aktu oskarżenia. Sąd nadał ustaleniom prokuratury szerszy wymiar, odnosząc je do działalności polskiego ruchu oporu powstałego po zakończeniu kampanii wrześniowej 1939 r.⁷⁷ Odmienne są potraktował jedynie kwestię statusu narodowościowego – przyjął, że narodowość oskarżonych nie została wyjaśniona, nie uznał ich za Polaków i ich czyny zakwalifikował jedynie na podstawie przepisów § 47, 80, 83 ust. 2, 3 pkt. 1 i 3 niemieckiego Kodeksu karnego. Zrobiono tak dlatego, że wszyscy oskarżeni urodzili się na Górnym Śląsku z rodziców tam osiadłych i złożyli wnioski o wpis na folkslistę (matka ks. Machy już została wpisana). Odnośnie do oskarżonego Rydrycha wpłynęło zaświadczenie urzędowe o zamiarze wpisania go na folkslistę. W takim stanie faktycznym nie można ich było z pewnością uznać za Polaków, toteż sąd odmówił zastosowania rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r.⁷⁸

Ponadto trzeba zwrócić uwagę, że w wyroku nie przytoczono § 80 ust. 3 pkt 2 niemieckiego Kodeksu karnego, a zatem przepisu dotyczącego czynu ukierunkowanego na uczynienie sił zbrojnych lub policji niezdolnymi do wykonywania ich obowiązku ochrony Rzeszy Niemieckiej. W tym zakresie sąd nie uznał twierdzeń aktu oskarżenia za udowodnione.

Z treści wyroku wynika, że ks. Macha bronił się twierdzeniem, że znał cel działania organizacji – przywrócenie państwa polskiego przy użyciu siły – ale go nie akceptował i zastanawiał się nad doniesieniem do władz niemieckich, ale nie zdecydował się na to, ponieważ mógłby przez to utracić zaufanie parafian i nie dotrzymałby tajemnicy spowiedzi. Dlatego postanowił przystąpić do organizacji, aby uniemożliwić osiągnięcie celu uważanego przez niego za szkodliwy. Miał w tym sensie wyrazić się wobec Gürtlera, który jednak

⁷⁶ *Ibidem*, R 3001/12539, Urteil in der Strafsache gegen Johann Macha und Andere vom 17. Juli 1942, k. 205–206.

⁷⁷ *Ibidem*, k. 206–207.

⁷⁸ *Ibidem*, k. 218–219.

nic nie widział na ten temat. Wyjaśnienia ks. Machy sąd uznał za niewiarygodne, ponieważ po pierwsze, sam nie był w stanie uczynić tego, co deklarował, po drugie, wszystko co robił, jednoznacznie przemawiało za tym, że popierał on cele organizacji jako swoje i był ich świadomy. Oskarżeni Gürtler i Rydrych również wiedzieli o celach organizacji⁷⁹.

Na wymiarze kary zaważyły następujące względy. Co do ks. Machy i Gürtlera sąd uznał za jedyną możliwą karę główną, bowiem przez prawie dwa lata mimo wielokrotnych fal aresztowań, które musiały dawać im świadomość co do skali zagrożenia, niestrudzenie zmierzali do celu, aby przy użyciu siły przygotować przywrócenie państwa polskiego. Za pomocą rozprowadzania broszur wywrotowych „zatruli” wiele górnośląskich dusz i podniecili do oporu przeciwko nowemu porządkowi politycznemu. To wszystko działo się w czasie, gdy Rzesza walczyła o swoją egzystencję. Odnośnie do oskarżonego Rydrycha zauważono co prawda, że rozmiar jego działalności nie był tak rozległy jak pozostałych oskarżonych. Nie został on wtajemniczony we wszystkie szczegóły struktury i celów organizacji, jednak werbował i zaprzysięgał członków, znalazł się także w kierownictwie „Opieki społecznej”, z której „zdradzieckim” charakterem przynajmniej musiał się liczyć. Przeprowadzane aresztowania również na niego nie zadziałały, gdyż gorliwie pracował aż do momentu, gdy został zatrzymany. Także w jego przypadku sąd nie mógł orzec innej kary niż kara śmierci⁸⁰.

WYKONANIE WYROKU

Ostatnią nadzieję dla skazańców (poza możliwością starania się o wznowienie postępowania⁸¹) stanowiła prośba o łaskę. Prawo skorzystania z prawa łaski przysługiwało „Wodzowi i Kanclerzowi Rzeszy” m.in. w sprawach skazania na karę śmierci oraz za przestępstwo zdrady stanu i kraju. Hitler wykonywanie prawa łaski scedował 3 września 1939 r. na ministra sprawiedliwości Rzeszy⁸². Przygotowując rozstrzygnięcie, należało zasięgnąć opinii sądu skazującego i więzienia, w którym osadzono skazańca⁸³. Można było zwrócić się również do innych podmiotów, np. NSDAP lub pracodawcy⁸⁴. Niebagatelną okolicznością było to, że w sprawach o zdradę stanu odpis aktu oskarżenia, a także odpis wyroku z uzasadnieniem doręczano Gestapo, a od 1936 r. w sprawach

⁷⁹ *Ibidem*, k. 219–224.

⁸⁰ *Ibidem*, k. 225.

⁸¹ Instytucja wznowienia postępowania na korzyść oskarżonego była unormowana w § 359 niemieckiego Kodeksu postępowania karnego (*Strafprozessordnung vom 1. Februar 1877* [Kodeks postępowania karnego z 1 lutego 1877 r.], RGBl. 1877, s. 253). Przepis jako podstawy wznowienia wskazywał przypadek fałszerstwa dokumentu będącego dowodem, krzywoprzysięstwa świadka lub biegłego, niedopełnienia obowiązków przez sędziego, uchylenia wyroku sądu cywilnego, na którym oparto wyrok sądu karnego oraz nowe fakty lub dowody.

⁸² Zob. np. Archiwum Państwowe w Katowicach, Sondergericht Kattowitz, 900, Gnadenakt vom 12. Juli 1940 [Akt łaski z 12 VII 1940 r.], k. 282.

⁸³ K. Graczyk, *Operacja...*, s. 209.

⁸⁴ BA, R 3001/9803/12, Schreiben des Reichsministers der Justiz vom 31. Januar 1940 betr. Behandlung von Gnadensachen [Pismo ministra sprawiedliwości Rzeszy z 31 I 1940 r. dotyczące traktowania spraw ulaskawieniowych], k. 8.

tych należało zasięgnąć opinii Gestapo co do ułaskawienia. W praktyce stanowisko tajnej policji państwowej wywierało znaczny wpływ na odrzucenie prośby o łaskę przez organy wymiaru sprawiedliwości⁸⁵.

Wniosek o ułaskawienie syna złożyła w sierpniu 1942 r. Anna Macha. Bezskutecznie u najwyższych władz niemieckich za pośrednictwem nuncjusza w Berlinie interweniował wikariusz generalny diecezji katowickiej ks. Franz Wosnitza⁸⁶. Argumentował on, że jest to pierwszy wyrok śmierci w diecezji katowickiej, a może pierwszy w całej Rzeszy, wydany względem duchownego katolickiego. Dodał, że jego wykonanie z pewnością wyrze piętno na miejscowej ludności⁸⁷. Z uwagi na braki źródłowe nie można ustalić, jak w kwestii ułaskawienia wypowiedział się skład orzekający – w oparciu o wymierzoną karę i jej uzasadnienie należy przypuszczać, że rekomendacja ta co do wszystkich oskarżonych była negatywna. Niekorzystnie co do ułaskawienia ks. Machy wypowiedział się Kreisleiter NSDAP w Katowicach Herbert Hässler, który opisał duchownego jako „fanatycznego Polaka” i głowę polskiego ruchu oporu w Rudzie i okolicach. Łaski odmówiono wszystkim skazanym⁸⁸.

Na ks. Masze, Gürtlerze i Rydrychu karę śmierci wykonano przy użyciu gilotyny w więzieniu w Katowicach w nocy z 2 na 3 grudnia 1942 r.⁸⁹

PODSUMOWANIE

Tragiczna sprawa ks. Jana Machy, Joachima Gürtlera i Leona Rydrycha była jedną z wielu obciążających niemieckie sądownictwo okresu II wojny światowej. Utworzona przez polskiego duchownego organizacja charytatywna pod nazwą „Opieka społeczna” miała związki z polskim państwem podziemnym. Jej działalność nie mogła być tolerowana przez Niemców nie tylko z racji tych powiązań ale przede wszystkim z tego powodu, że jedyną formą organizacyjną spotkań i zrzeszeń ludzi w III Rzeszy były NSDAP i podległe jej struktury. Organizacją o charakterze dobroczynnym podległą NSDAP była Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (NSV), czyli Narodowosocjalistyczna Opieka Społeczna. Ksiądz Macha mógłby więc prowadzić działalność dobroczynną w tej organizacji, ale jej adresatami nie stałyby się osoby, które uważał za najbardziej potrzebujące w swoim otoczeniu: byli powstańcy śląscy i ich rodziny oraz rodziny Polaków osadzonych w obozach koncentracyjnych lub jenieckich.

Do zrozumienia skazania ks. Machy i towarzyszy przez WSK w Katowicach fundamentalne znaczenie ma znajomość orzecznictwa Trybunału Ludowego w Berlinie, a w szczególności jednego z orzeczeń, w którym stwierdzono, że wszelka polityczna formacja wspólnotowa poza strukturą NSDAP uzasadniała podejrzenie zdrady stanu. Do zaistnienia takiego podejrzenia wystarczały: odbycie zebrania członkowskiego, przy-

⁸⁵ L. Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich 1933–1940...*, s. 613, 627.

⁸⁶ J. Myszor, *Stosunki Kościół – państwo okupacyjne...*, s. 167.

⁸⁷ D. Bednarski, *Ks. Jan Macha...*, s. 63–64.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 65.

⁸⁹ OKŚZpNPwK, S 29/2014/Zn, t. 6, Postanowienie o umorzeniu śledztwa z dnia 9 X 2015 r., k. 1186.

gotowanie pomieszczenia na spotkanie członków zebrania, rozpowszechnianie ulotek lub organizowanie zbiórek dla więźniów politycznych. Spośród tego rodzaju zachowań, wymienionych w wyroku Trybunału Ludowego, kilka odpowiadało formom działalności ks. Machy i jego towarzyszy, kolportowali oni bowiem ulotki i wydawali konspiracyjną gazetę „Świt”, zbierali datki na pomoc dla więźniów i ich rodzin, a także organizowali spotkania członkowskie w mieszkaniach prywatnych i na probostwie w Rudzie. Dla III Rzeszy każde tego rodzaju działanie stanowiło zagrożenie, ponieważ mogło być elementem szerszego przedsięwzięcia będącego zdradą stanu. Stąd każde takie zachowanie sędziowie niemieccy kwalifikowali jako przygotowanie do zdrady stanu.

Choć pewne zastrzeżenia budzi linia obrony obrona przez ks. Machę – mylnie wskazywał śmierć ojca Joachima Gürtlera w obozie koncentracyjnym jako moment powzięcia decyzji o utworzeniu „Opieki społecznej”, twierdził też, że nie zgadzał się z celami SZP i przystąpił do tej organizacji po to, aby zapobiec temu celowi – to nie miała ona praktycznego znaczenia. O skazaniu przesądziło prowadzenie działalności podziemnej, poza ramami organizacyjnymi partii nazistowskiej, a państwo totalitarne, jakim była III Rzesza, tego rodzaju form, nawet jeśli miały wyłącznie charakter dobroczynny, nie tolerowało.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Bundesarchiv Berlin

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem

Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach

Źródła drukowane

Ruch oporu w reencji katowickiej 1939–1945. Wybór dokumentów, oprac. Z. Boda-Krężel i in., Warszawa 1972.

Żyłem krótko, lecz cel swój osiągnąłem. Jan Macha (1914–1942), wybór i oprac. D. Bednarski, Katowice 2014.

OPRACOWANIA

Banaś K., Dziurok A., *Represje wobec duchowieństwa śląskiego w latach 1939–1956*, „Biuletyn IPN” 2001, nr 3.

Bednarski D., *Ks. Jan Macha (1914–1942). Życie z sercem na dłoni*, Katowice–Chorzów 2015.

Broszat M., *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, Frankfurt am Main 1972.

Cofałka J., *Księga Ślązaków*, Warszawa 2009.

Cofałka J., *Ślązacy w Warszawie*, Warszawa 2008.

Dress H., *Die Rolle der Strafjustiz im Rahmen des Faschistischen Terrorapparates*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1977, t. 3.

- Graczyk K., *Das Sondergericht Kattowitz 1939-1945, Organisation und Besetzung*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung” 2020, t. 137.
- Graczyk K., *Operacja „Reichswehrministerium”. Misja majora Jerzego Sosnowskiego. Niemiecki i polski proces karny*, Warszawa 2017.
- Gruchmann L., *Justiz im Dritten Reich 1933–1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner*, München 2001.
- Janke Z.W., *Podziemny Śląsk. Początki konspiracji na Śląsku 1939–1941*, Warszawa 1968.
- Köckritz M., *Die deutschen Oberlandesgerichtspräsidenten im Nationalsozialismus (1933–1945)*, Frankfurt am Main 2011.
- Konieczny A., *Organizacja wymiaru sprawiedliwości na Śląsku w latach II wojny światowej [w:] Studia historycznoprawne*, Wrocław 1996 („Acta Universitatis Wratislaviensis”, t. 249).
- Konieczny A., *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa–Wrocław 1972.
- Kulesza W., *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*, Łódź 2013.
- Lewandowski J., *Macha Jan Franciszek [w:] Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. M. Pater, Katowice 1996.
- Matl K., *Die Entwicklung der strafrechtlichen Bestimmungen über den Landesverrat seit 1870*, Gießen 1937.
- Michelberger H., *Berichte aus der Justiz des Dritten Reiches. Die Lageberichte der Oberlandesgerichtspräsidenten von 1940–45 unter vergleichender Heranziehung der Lageberichte der Generalstaatsanwälte*, Pfaffenweiler 1989.
- Myszor J., *Historia diecezji katowickiej*, Katowice 1999.
- Myszor J., *Stosunki Kościoła – państwo okupacyjne w diecezji katowickiej 1939–1945*, Katowice 1992.
- Niekrasz J., *Z dziejów AK na Śląsku*, Katowice 1993.
- Rüdorff H., *Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich. Text-Ausgabe mit Anmerkungen und Sachregister*, Berlin 1910.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1985.
- Schönke A., *Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich. Kommentar*, München–Berlin 1944.
- Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. M. Pater, Katowice 1996.
- Starczewski M., *Ruch oporu na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1939–1945*, Katowice 1988.
- Werle G., *Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechensbekämpfung im Dritten Reich*, Berlin–New York 1989.
- Wiek XX – czas męczenników. W 100. rocznicę urodzin ks. Jana Machy*, red. D. Bednarski, Katowice 2014.
- Wojskowa służba śląskich duchownych w latach 1918–1980*, red. Z. Kapała, J. Myszor, Katowice 1999.
- Zarusky J., Mehringer H., *Widerstand als „Hochverrat” 1933–1945. Die Verfahren gegen deutsche Reichsangehörige vor dem Reichsgericht*, München 1998.

Uwarunkowania prawne procesu księdza Jana Machy przed Wyższym Sądem Krajowym w Katowicach w 1942 r.

Opracowanie poświęcono uwarunkowaniom prawnym procesu wytoczonego ks. Janowi Masze i towarzyszą przed Wyższym Sądem Krajowym w Katowicach w 1942 r., w którego efekcie polski duchowny wraz z dwoma współoskarżonymi został skazany na karę śmierci i stracony. Pierwszoplanową postacią opracowania jest ks. Macha ze względu na odgrywanie przez niego roli przywódczej, toteż omówiono jego życiorys, ustalenia aktu oskarżenia oraz przyjętą w nim kwalifikację prawną, a także wyrok i jego wykonanie. Przy wykorzystaniu metody historycznej i formalno-dogmatycznej przeprowadzono analizę kwalifikacji prawnej czynu zdrady stanu. Sięgnięto do orzecznictwa Trybunału Ludowego w Berlinie, które umożliwiło odniesienie wyroku wydanego w tytułowej sprawie do wielu innych, podobnych orzeczeń. Doprowadziło to do konkluzji, że sądy III Rzeszy traktowały każdą formę spotkania i zrzeszeń poza NSDAP i podległymi jej strukturami jako przygotowanie do zdrady stanu. Z tego punktu widzenia nie miało znaczenia dla skazania nastawienie konspiratorów na działalność charytatywną.

SŁOWA KLUCZOWE

Sądy III Rzeszy, Trybunał Ludowy, kara śmierci, zdrada stanu, ksiądz

The Legal Circumstances of the Trial of Father Jan Macha before the National High Court in Katowice in 1942

This study is devoted to the legal circumstances of the trial of Father Jan Macha and his associates before the National High Court in 1942 as a result of which the Polish clergyman and two other accused were sentenced to death and executed. The leading figure in this study is Father Macha due to his leadership role; thus, it includes a discussion of his life, establishing his indictment and the legal rationale adopted in it, as well as the sentence itself and its execution. Through the use of the historical and formal-dogmatic methods, an analysis of the legal qualification of the act of high treason has been undertaken. The court made use of the jurisdiction of the People's Court in Berlin, which made it possible to refer this case back to a series of similar verdicts. It led to the conclusion that the courts of the Third Reich treated every kind of meeting and association outside of the Nazi Party and its subordinate structures as preparation for high treason. From this point of view, it did not matter that the conspirator was focused on charitable activity.

KEYWORDS

the courts of the Third Reich, the People's Court, capital punishment, high treason, priest

KONRAD GRACZYK – adiunkt na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, starszy inspektor w Biurze Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, kierownik projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w Krakowie pt. „Sondergericht Kattowitz – Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945” (2017/27/N/HS5/00423).

KONRAD GRACZYK – is a lecturer at the Faculty of Law and Administration of the University of Silesia in Katowice and a senior inspector in the Historical Research Bureau of the Institute of National Remembrance in Warsaw. He has directed a research project financed by the National Center for Culture in Cracow titled: “*Sondergericht Kattowitz: The Special Court in Katowice, 1939–1945*” (2017/27/N/HS5/00423).